

Марина Михайлюк

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Пропаганда та “єврейське питання” в ЗМІ на окупованій нацистами території України, 1941–1944» // *Наукові записки*: Збірник. — К: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. — Вип. 31. — 161 с.

ISBN 966-02-4118-6

Питання проведення нацистської пропаганди в Україні не є новим і порушувалося українськими істориками ще на початку 1990-х років. Проте, на жаль, належного ґрунтового дослідження не отримало, якщо не враховувати окремі

згадки про форми та методи агітаційно-пропагандистської кампанії нацистів у статтях кількох вітчизняних дослідників¹. Лише в єдиному дисертаційному проекті та серії публікацій донецького історика Д. Титаренка можна знайти відповіді на питання функціонування німецьких пропагандистських структур та окупаційних видань на Сході України, що входив до зони військової адміністрації². Деякі аспекти цієї багатогранної проблеми також відображено в дисертації автора³. Незважаючи на окремі зрушення в даній тематичній ніші, вивчення агітаційно-пропагандистського впливу нацистів в Україні все ще залишається актуальним, малодослідженим і перспективним напрямом у системі академічного студіювання.

Антисемітська складова німецької пропаганди в окупованій Україні довгий час взагалі не виділялася в окремий предмет дослідження, а перебувала у загальній концепції вивчення історії Голокосту. На цьому тлі проведення 21–22 лютого 2006 р. у Києві Українським центром вивчення історії Голокосту міжнародної науково-практичної конференції з цих питань стало необхідним і закономірним заходом, який не мав аналогів на пострадянському просторі.

На конференції були порушені такі питання: чи може слугувати окупаційна преса джерелом вивчення подій Голокосту в Україні, як відображено геноцид єврейської громади в засобах масової інформації, як практично реалізовувалася антисемітська доктрина на сторінках періодичних видань, чи існували регіональні особливості в організації та проведенні антисемітської пропаганди, а головне, чи була вона ефективною в боротьбі з єврейством?

Матеріали конференції опубліковано у спеціальному випуску «Наукових записок» Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. Серед учасників конференції були не лише фахівці з України, а й дослідники з Нідерландів та Німеччини. Подані до друку наукові розвідки та статті об'єднані за змістом у три тематичні блоки. До першого розділу «Методика дослідження організаційних і змістовних аспектів окупаційних періодичних видань часів окупації» увійшли роздуми А. Подольського, В. Нахмановича і Ю. Смілянської щодо сучасного стану вивчення проблеми антисемітської пропаганди в пресі періоду окупації, методологічних аспектів дослідження засобів масової інформації (ЗМІ) та кількісно-якісних показників окупаційної преси як ідеологічного рудимента антисемітської доктрини нацистів.

Історіографічний аспект дослідження антисемітської пропаганди в пресі, озвучений А. Подольським, яскраво демонструє зростаючий інтерес до цієї проблеми в сучасній історичній науці. Якщо на початковому етапі (1991–1995) періодичні видання років нацистської окупації не використовувалися як джерело вивчення історії Голокосту, то в подальший період (1996–1999) преса стає важливим історичним джерелом для студіювання тематики Голокосту, що призвело до виділення антисемітського елементу нацистської пропаганди засобами періодичних видань в окремий предмет досліджень. Юдофобський напрям публікацій окупаційної преси відображено в статтях Ю. Смілянської⁴ й М. Тяглою⁵, а також в дисертаційних дослідженнях Ф. Винокурової⁶, О. Гончаренка⁷ та Н. Сугацької⁸.

Аналізуючи напрацювання своїх колег, А. Подольський слушно зазначає, що цінність «публікацій в українській історіографії Голокосту полягає у висвітленні походження, характеру, ідеології, змісту антиєврейських ма-

теріалів у пресі окупованої України та у визначенні впливу антисемітської пропаганди через ЗМІ ...на «остаточне розв'язання єврейського питання» на землях України під німецькою окупацією» (с. 10). Порівнюючи рівень дослідження теми з публікаціями російських і зарубіжних фахівців, історик вірно помічає певну загальну тенденцію притаманну пострадянській історичній науці, завдяки якій стає можливим компаративний аналіз.

Роздуми В. Нахмановича щодо методології дослідження ЗМІ часів окупації містять пропозиції щодо правильного розуміння і використання понятійного апарату, вироблення методики розв'язання завдань, пов'язаних зі створенням бази даних антисемітських публікацій в періоди часів окупації. Дослідник переконаний, що поняття «окупаційні ЗМІ» і «ЗМІ часів окупації» не є тотожними, оскільки поряд з легальними виданнями, що підпорядковувалися німецькій окупаційній владі, виходили колаборантські друковані органи, підпільні газети в середовищі руху опору, а також видання, що друкувалися на українських землях, що до війни належали Румунії, Угорщині та Чехословаччині (с. 15).

Дійсно, слід чітко розрізняти ці поняття. Хоча з усього вище перерахованого під «окупаційні ЗМІ» підпадають будь-які видання, що виходили на території України (у кордонах на 1939 р.) під контролем окупаційної влади (як німецької, так і румунської), не враховуючи підпільну пресу представників антинімецького й антирадянського руху опору. Що стосується друкованих органів колаборантів, то вони, ніколи не діяли самостійно, а виходили під пильним оком окупаційних структур.

Дослідник пропонує зробити порівняльний аналіз друкованих видань, що виходили у межах відповідальності однієї армії та групи армій «Південь» (с. 21). Однак робити це не обов'язково, оскільки пропагандисти німецьких рот пропаганди і батальону пропаганди У отримували з Міністерства пропаганди Райху та відділу пропаганди ОКВ однакові інструкції щодо ведення пропаганди серед місцевого населення. Також не має необхідності порівнювати антисемітський зміст видань різних генеральних округів райхскомісаріату Україна, адже основний ідеологічний матеріал надходив до редакцій з Берліна через відділ преси та пропаганди Райхскомісаріату. Східний відділ Міністерства пропаганди Райху спеціально для окупаційних видань випускав бюлетені «Ostraum–Artikeldienst», «Propaganda-Material-Dienst», «Українська інформаційна служба» (УКРІНС) тощо.

З іншого боку, можна погодитися з думкою В. Нахмановича щодо доцільності порівняння антисемітської кампанії в райхскомісаріаті Україна із зоною військової адміністрації або, взагалі, її вплив в румунській окупаційній зоні порівняно з німецькою (с. 20–21), адже відомо, що «вирішен-

ня єврейського питання» в обох зонах відбувалося по різному й ефективність сприйняття юдофобської кампанії місцевим населенням теж суттєво різнилася.

Але немає необхідності проводити компаративний аналіз видань представників націоналістичного руху опору ОУН(м) і ОУН(б) з рештою газет німецької сфери впливу, оскільки активне використання оунівцями антисемітської пропаганди було своєрідною «платою» за можливість легально працювати під німцями і не мати зайвих проблем. Зокрема, така форма взаємодії з новим режимом деякий час спрацьовувала у військовій зоні окупації. Яскравим прикладом є діяльність редакції часопису «Нова Україна» (Харків). У райхскомісаріаті Україна виданням націонал-патріотичних сил повезло менше, адже німецькій цивільній владі пропаганда державницьких ідей була непотрібна, оскільки не вписувалася у довгострокові плани нових господарів.

Не зовсім зрозумілою є позиція В. Нахмановича щодо порівняння антисемітської доктрини в ідеології українського національно-визвольного руху з антисемітською діяльністю Російської визвольної армії (РВА) генерала А. Власова (с. 22–23). Антисемітські публікації РВА є окремою темою для дослідження, оскільки їх ідеологія базувалася не на антисемітизмі, а на антикомунізмі. Загалом антисемітська діяльність власівців була своєрідною «даниною» тій політичній системі, на яку вони працювали і не треба її «вплутувати» в загальний контекст проведення німецької пропаганди в Україні. Потрібно чітко розрізняти об'єкт інформаційно-психологічного впливу. Якщо йдеться про агітаційно-пропагандистську обробку нацистським режимом цивільного населення — це одна справа. Інша річ, коли йдеться про військовий фактор і заклики до боротьби з більшовизмом серед військовослужбовців Червоної армії, військовополонених, збройних формувань у складі Вермахту і СС тощо.

Кілька слів хотілося б сказати щодо проекту «Антисемітські доктрини в пропаганді на окупованій Україні: зони цивільної і військової адміністрації, Трансністрія (1941–1944)», над яким працюють співробітники Українського центру вивчення історії Голокосту. Якщо йдеться про створення бази даних періодичної преси, що виходила в Україні в роки окупації, то не слід включати до неї видання, що друкувалися в Берліні, Кракові, Бухаресті, російських містах тощо. Більше того, як слушно зауважив В. Нахманович, до засобів масової інформації належали не лише періодичні видання, а й дрібна друкована продукція (листівки, плакати, брошури), кінематограф, розгалужена в Україні радіомережа, які теж несли в собі антисемітську агітаційно-пропагандистську складову (с. 17). Чому проект обмежується лише опрацюванням періодичних видань?

Другий розділ «Ідеологічні та організаційні засади пропаганди окупаційного періоду» представлений публікаціями Б. Чернякова, Д. Титаренка, І. Дерейка і А. Фредекінда, в яких аналізуються умови функціонування періодичних видань у Райхскомісаріаті та зоні військової адміністрації, а також рефлексії щодо ідеологічних передумов виникнення антисемітизму та його змістовного наповнення. Зокрема, стаття Б. Чернякова «Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.)» є журналістикознавчим дослідженням структурного підпорядкування періодичних видань. Однак з думкою автора про те що, саме «видавці РКУ поширювали свою діяльність аж до Курська, Ростова-на-Дону і навіть Сталінграда...» (с. 53) важко погодитися, оскільки вона обмежувалася лише кордонами РКУ, а агітаційно-пропагандистська робота на цій території входила до компетенції пропагандистів із рот пропаганди.

Міркування автора з приводу різкої зміни періодичності та накладу місцевих газет (с. 55) можна пояснити тим, що тираж газет повністю залежав від кількості населення гебіту чи генерального округу, а також від наявності газетного паперу. Зокрема, збільшення накладу російськомовного видання «Мелитопольский край» з 2,5 тис. до 12 тис. примірників було пов'язано з тим, що часопис став окружним, тобто обслуговував населення генерального округу Таврія.

До третього розділу «Єврейське питання» у рецепції ЗМІ регіонів України: загальні та особливі риси» увійшли статті К. Беркгофа, Ф. Винокурової, М. Гона, О. Суровцева, М. Тяглою і О. Гогуна. Заслужують на високу оцінку ґрунтовні розвідки Ф. Винокурової «Єврейське питання» в окупаційних виданнях на території Вінницької області» і М. Тяглою «Антисемитская доктрина на страницах крымскотатарской газеты “Азат Крым” (1942–1944)», в яких антисемітська пропаганда в пресі досліджується на регіональному рівні.

О. Суровцев на основі публікацій газети «Буковина» досить детально розглядає проведення румунською владою антисемітської політики в Північній Буковині протягом 1941–1944 рр. Значну частину матеріалу автор присвячує аналізу соціально-економічних заходів окупаційної влади щодо місцевої єврейської громади і, на жаль, менше уваги приділяє пропагандистському аспекту. Хоча для співставлення методики проведення юдофобської кампанії в періодичній пресі румунської зони окупації з іншими регіонами України, цей матеріал міг би стати основним історичним джерелом, враховуючи відсутність примірників даного видання в архівосховищах Центральної та Південно-Східної України.

Помітним внеском у дослідження ефективності антисемітської пропаганди нацистів може слугувати публікація М. Гона «Деперсоніфікація жертв:

образ євреїв на шпальтах газети «Волинь» (1941–1943)», у якій автор розмірковує над причинно-наслідковим дискурсом застосування дефініції «жертви», що стала основою для деперсоніфікації образу єврея як «чужого» у світі «своїх». Аналіз публікацій волинського часопису, що виходив у Рівному дав можливість М. Гону зробити логічний висновок про те, що «газета «Волинь» перетворилася в транслятора антиєврейських стереотипів і ... намагалася впливати на формування щонайменше індиферентних настроїв своїх читачів стосовно жертв Голокосту» (с. 120).

Проблема ефективності антисемітської пропаганди стала предметом дослідження О. Гогуна. Аналізуючи проведення антисемітської кампанії в Третньому райху, автор висуває гіпотезу про її малоєфективний вплив на німецьке суспільство (с. 158). Ця позиція має право на існування, проте потребує більш детального наукового обґрунтування.

Підсумовуючи вище викладене, можна констатувати — рецензовані матеріали міжнародної науково-практичної конференції, не зважаючи на окремі недоліки, стали помітним внеском у розвиток історіографії історії антисемітизму та геноциду єврейського народу, сприятимуть виробленню нової методології дослідження, особливо в галузі використання понятійно-термінологічного апарату і допоможуть зрозуміти складну динаміку подій Другої світової війни.

Примітки

¹ Павлюк І. Преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1941–1944 рр.: історико-типологічний та ідеологічний аналіз // *Зб. праць наук.-дослід. центру періодики*. — Львів, 2001. — Вип. 9. — С. 192–205; *Войцеховський Ю.* Київ в роки війни // *Історія в школі*. — 2002. — № 10. — С. 39–48; № 11–12. — С. 60–72; *Андрющенко О.* «Дніпропетровська газета» періоду фашистської окупації // *Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді і повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф.*, Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / Ред. М. Романюк. — Львів, 2003. (далі — *Українська періодика*. 2003.) — С. 176–181; *Її ж.* Окупаційна преса Дніпропетровщини (1941–1943 рр.): маніпулювання свідомістю аудиторії // *Вісник. Зб. наук. статей Київського міжнарод. ун-ту. Журналістика. Медіалінгвістика. Кіномистецтво*. — Вип. 3. — К., 2004. — С. 157–165; *Романько О.* Німецька пропаганда в Криму (1941–1944): органи, структура и деятельность // *Ялта: 1945–2000: Проблемы международной безопасности на пороге нового столетия. Междунар. науч. симпозиум: Материалы*. — Симферополь, 2001. — С. 39–79; *Романько О.* З історії колабораціоністської періодичної преси в Криму в окупаційний період (1941–1944) // *Українська періодика*, 2003. — С. 165–169; *Червінський С.* Провал нацистської пропаганди в Україні (1943–1944 рр.) // *Історичний журнал*. — 2003. — № 2. — С. 54–58; *Яременко В.* Преса в рейхскомсаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні–грудні 1941 р. // *Київська старовина*. — 2006. — № 3. — С. 123–131 та ін.

² *Титаренко Д.* Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. — Донецьк: Донецький національний університет, 2002. — 19 с.; *Його ж.* Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої Украй-

- ни // Друга світова війна і доля народів України: Матер. Всеукр. наук. конфер. — К., 2005. — С. 165–171; *Його ж*: Діяльність батальйону пропаганди У щодо організації роботи періодичних видань на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. і повідомл. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовт. 2005 р. / Ред. М. Романюк. — Львів, 2005. — С. 220–223; *Його ж*: Пропагандистська діяльність ОУН у Східній Україні під час нацистської окупації // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 2-ї Всеукр. наук. конфер. — К., 2006. — С. 13–15 та ін.
- ³ *Михайлюк М.* Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К.: Нац. ун-т «Кієво-Могилян. акад.», 2006. — 20 с.
- ⁴ *Смилянская Ю.* История одной редакции («Украинское слово» и «Новое украинское слово») // «Тень Холокоста»: Сб. науч. статей второй междунар. конфер. «Уроки Холокоста и современная Россия». — М., 1998. — С. 140–145; *Ее же*: Роль нацистской пропаганды в формировании и закреплении антиеврейских стереотипов на территории Украины // Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 2-ї Всеукр. наук. конфер. — К., 2006. — С. 9–11 и др.
- ⁵ *Тяглый М. К.* вопросу о нацистской антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники // *Голокост і сучасність*. Наук.-пед. бюлетень Укр. центру вивч. історії Голокосту. — № 4. — 2002. — С. 6–7; *Его же*: Нацистская антисемитская пропаганда в оккупированном Крыму и ее место в системе мероприятий Холокоста // Холокост: Материалы 8-й ежегодной международной конференции по нудайке. — М., 2001. — С. 55–70 и др.
- ⁶ *Винокурова Ф.* Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. — К.: Держ. к-т архівів України, Укр. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2003. — 19 с.
- ⁷ *Гончаренко О.* Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. — 20 с.
- ⁸ *Сугацька Н.* Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2006. — 20 с.